

КРИЗЬ ПРИЗМУ ТЕРОРУ. БИКІВНЯНСЬКИЙ МАРТИРОЛОГ: ПРАВНИК КРИСТЕР АРНОЛЬД ГЕРМАНОВИЧ

Анотація: У публікації акцентовано увагу на основних моментах історії репресій радянської влади проти українського народу впродовж 1930-х років. Наголошено на актуальності досліджень особливостей вчинення злочинних дій партійною номенклатурою проти власних громадян. Метою є переосмислення історичних подій, їх персоніфікація, пошанування пам'яті жертв, зокрема похованих у Биківнянському лісі. Висвітлено характерні ознаки передумов і здійснення терору, до яких належать плановість та масовість, фальшування обвинувачень, закритість судочинства, застосування тортур та ін. На прикладі архівно-слідчої сфальшованої справи репресованого правника А. Кристера показано, що після ліквідації правосуддя та його наукового підґрунтя, стали можливими злочини влади проти власного народу, ініціатори й виконавці яких досі залишаються непокараними.

Ключові слова: А. Кристер, політичні репресії, більшовицька влада, масове знищення населення.

Політичні репресії сталінського режиму 1930-х років зачепили практично всі соціальні прошарки населення України. І нині є вкрай важливим повне встановлення імен, прізвищ та біографій жертв репресивно-каральної системи, зокрема й тих, хто поховані на території Биківнянського лісу. Пройшли десятки літ і утаємничене місце поховання жертв, місце-свідок злочинів радянської влади все ж стало доступним для вивчення, пошанування й каяття. Національний історико-меморіальний заповідник «Биківнянські могили» є одним з найбільших поховань на території України, що налічує вже понад 20 тисяч встановлених імен розстріляних жертв. Завдяки тривалим зусиллям громадськості, це місце стало Міжнародним меморіалом жертвам тоталітаризму 1937–1941 років, до якого увійшли українські поховання і польське військове кладовище.

З'ясування технологій Великого терору, оприлюднення імен безпосередніх його виконавців, висвітлення та переосмислення трагічних наслідків ідеології більшовизму сприятимуть уникненню повторення подібних жахів у майбутньому. Цій складній проблемі з української історії присвячено численні наукові й науково-публіцистичні праці, зокрема Бажана О., Білоконя С. І., Васильєва В., Нікольського В., Рафальського О., Шаповала Ю. та багатьох інших вітчизняних і зарубіжних дослідників. А. Амонс і Л. Абраменко видрукували збірки документів та матеріалів, які мовою першоджерел відтворюють Биківнянську трагедію¹. М. Лисенко, один з подвижників організації розкриття й відстоювання правди про поховання у Биківні, у 1996 році вперше опублікував списки встановлених імен жертв на основі опрацювання архівно-слідчих справ². Відтоді Биківнянський мартиролог доповнюється новими іменами, встановленими фактами, з'ясованими обставинами.

Дослідницькі пошуки, орієнтовані на персоніфікований підхід, сприяють досягненню вичерпної повноти мартирологу жертв репресивної системи, їх пошануванню й збереженню пам'яті, переосмисленню трагічних подій минулого століття. У цьому зв'язку метою даної публікації стало висвітлення особливостей репресивної політики комуністичної влади на теренах України з урахуванням регіонального, соціального та біографічного аспектів.

¹ Амонс А.І. Биківнянська трагедія : док. й матер. Київ : Укр. Центр дух. культури, 2006. 560 с.

² Лисенко М.Г. Биківня – наш вічний біль / Укр. ін-т національної пам'яті. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 2009. 365 с.

Відомо, що наприкінці 1930-х років репресії набули характеру безпрецедентної плановості та масовості – масштабні «спецоперації», фальшування обвинувачень, закритий характер судочинства, офіційно санкціоноване застосування тортур та ін. Усі, хто висловлював найменшу незгоду з політикою сталінізму або належав до «ворожих класів», «шкідників», підлягали безумовному знищенню. Такий самий підхід застосовувався і до тих, хто виступав на боці конституційної законності, а не «революційної». Тому, як не парадоксально, жертвами більшовицького беззаконня стала велика кількість українських правників, зокрема й київських, останнім місцем яких стала Биківня.

Після ухвалення 5 грудня 1936 року VIII Всесоюзним надзвичайним з'їздом Рад однієї, так би мовити, з найдемократичніших у Європі Конституції, партійно-радянське керівництво на чолі з Й. Сталіним постало перед певною можливістю втрати влади під час проведення демократичних виборів у СРСР, що гарантувалось її ст.141³. А вже населення СРСР вже пройшло випробування, потерпаючи від «червоного терору», продзагонів, громадянської війни, конфіскацій, колгоспів, голодоморів, а тому через виборчий процес мало змогу позбутися численної кількості партійно-радянських номенклатурників на чолі з ВКП(б). Також існувала ймовірність того, що більшовикам довелося би відповідати за вже скоєні злочини. Звісно, що подібного розвитку подій більшовицька влада дозволити не могла і тому партійне керівництво розпочало випереджувальний наступ шляхом масштабних репресій.

Чималі групи людей було розприділено на «ворогів народу» за політичними, економічними та національними ознаками. Формальну реалізацію цього злочину здійснено у 1937 році під час лютнево-березневого пленуму ЦК ВКП(б). На цьому зібранні майже всі доповіді та виступи присвячувалися викриттю і проголошенню того факту, що країна переповнена «шпигунами, диверсантами та шкідниками», які «пробралися» на найвищі посади. Крім того, на пленумі ЦК звинуватили колишніх опозиціонерів у тому, що з початку 1930-х років вони намагались силоміць захопити владу, з цією метою створивши загальний блок «троцькістів», зінов'євців» та «правих». Їм висунули надумані обвинувачення в терорі, співробітництві з «зарубіжними фашистами»⁴.

На виконання лютнево-березневого пленуму ЦК ВКП(б) 1937 року, 2 липня 1937 року Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення «Про антирадянські елементи» за підписом Й. Сталіна. Згідно з постановою, майбутні жертви поділялися на колишніх куркулів й карних злочинців, а також одразу визначалася міра їх покарання. Передбачалося найбільш ворожих негайно заарештувати і розстріляти, а менш активних – вислати. З метою швидкого знищення величезної кількості репресованих осіб було спеціально відновлено діяльність позасудових органів – трійок, що були наділені правом виносити смертні вирoki⁵.

Оперативний наказ НКВС № 00447 «Про операцію щодо репресування колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів» затверджено в Політбюро ЦК ВКП(б) 31 липня. Наказ визначав групи осіб, що потрапляли під репресії: колишні куркулі, члени соцпартій, священство, «білі» та ін. Встановлювалися кількісні «ліміти» по першій (розстріл) і другій (виселення в табір) категоріях для кожного регіону СРСР. До персонального складу «трійок» входили: начальник УНКВС, секретар обкому та обласний прокурор. Вироки виносилися заочно, без участі захисту і обвинувачення, не підлягали оскарженню. Відповідно до цього наказу передбачалося, що операція триватиме 4 місяці, але терміни операції

³ Конституция (основной закон) Союза советских социалистических республик. Издание ЦИК СССР на языках союзных республик. Москва, Кремль, ОГИЗ, 1937. 319 с.

⁴ *Мозохин Олег*. Право на репрессии: внесудебные полномочия органов государственной безопасности (1918-1953). Москва : Кучково поле, 2006. 480 с.

⁵ Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. / упоряд. С. Кокін, М. Юнге. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. 614 с.

неодноразово подовжувалися, регіонам надавалися нові додаткові «ліміти», а окремі області й самі зверталися за їхнім збільшенням⁶.

Напередодні Великого терору Управління НКВС Київської області очолював колишній заступник наркома внутрішніх справ Білоруської РСР М.Д. Шаров (з березня 1935 до кінця грудня 1937). Далі здійснював керівництво майор державної безпеки І.Я. Бабич, а через 2 місяці посаду обласного очільника НКВС зайняли колишній начальник УНКВС Одеської області М.М. Федоров (28 лютого – 28 березня 1938), старший лейтенант державної безпеки І.А. Шапіро (квітень-травень 1938) та капітан державної безпеки О.Р. Долгушев (червень 1938 – січень 1939)⁷. Названі представники спецслужб стали виконавцями смертельного терору на Київщині, таємних масових поховань у Биківнянському лісі.

Крім вищезазначених основних наказів, впродовж усього 1937 року приймалися різні розпорядження і постанови партійно-радянської влади, які дозволили НКВС вчинити небачені масові вбивства своїх громадян на всій території колишнього СРСР. Відбулося сплановане вбивство (I категорія) сотень тисяч людей та виселення (II категорія) до таборів Гулагу понад три мільйони осіб у 1937–1938 роках...А українська республіка, ледь виживши після голодомору 1932–1933 років, знову постала перед масовим знищенням населення. У 1937–1938 роках одночасно з наступом на «колишніх куркулів» здійснювались й інші нелюдські безчинства, пов'язані з репресіями різноманітних категорій громадян, у тому числі за національною приналежністю. НКВС СРСР розгорнув низку спецоперацій з метою знищення «шпигунів та диверсантів» – «польських», «німецьких», «фінських» та ін.⁸ За різними і неповними даними, в УРСР під час «Великого терору» 1937–1938 років органи НКВС розстріляли близько 146 000 осіб різних національностей, соціальних прошарків⁹.

Найбільш об'єктивним історичним джерелом вивчення механізму масових політичних репресій в Україні є архівно-слідчі справи репресованих осіб у 1937–1941 роках. Персоніфіковані за своїм характером, вони детально розкривають маловідомі, або і зовсім невідомі факти обірваного життя багатьох видатних українців, інтелігенції й простих людей. Як неодноразово зазналося, трагічної долі зазнали всі верстви населення й соціальні прошарки, зокрема й фахівці юридичного фаху. Опинившись у центрі безпрецедентних за жорстокістю репресій в СРСР, декотрі з них несли певну частку спільної відповідальності за допущенні порушення законності, які розпочалися ще в 1920-х роках. Вони працювали у судах і прокуратурі, в органах слідства та захисту, і з огляду свого професійного обов'язку охороняли правопорядок, права та інтереси громадян¹⁰. Інші, залишаючись відданими своїй професії, намагалися протистояти беззаконню, яке продукувалось самою владою. Звісно, жодних шансів на перемогу у них не було, але почуття людської гідності надавало сил переборювати страх і продовжувати виконувати свій професійний обов'язок до кінця. Саме такою людиною був киянин, випускник Київського університету Святого Володимира, професор права Арнольд-Едуард Германович-Едмундович Кристер (Арнольд Кристер)¹¹.

⁶ Васильєв В. Оперативний наказ № 00447 НКВС СРСР та його виконання в УРСР: проблеми наукового дослідження. *Історія України: маловідомі імена, події, факти*: міжвідомчий зб. наук. пр. / голов. ред. П.Т. Тронько. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2008. Вип. 35. С. 116–136.

⁷ Україна в добу «Великого терору». 1936–1938 роки / упоряд. : С. Богунов, В. Золотарьов, Т. Рафальська, О. Радзивілл, Ю. Шаповал. Київ: «Либідь», 2009. С. 147, 148.

⁸ Нікольський В.М. Національні аспекти політичних репресій 1937 р. в Україні. *Український історичний журнал*. 2001. № 2. С. 74–89.

⁹ Шаповал Ю. [та ін.] ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи / ред. Т. Хорунжа; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського; СБ України. Київ: Абрис, 1997. 608 с.

¹⁰ Шитюк М. Еволюція репресивно-каральної системи в Радянській Україні. *Український історичний журнал*. 2001. № 3. С. 128–142.

¹¹ ДАК. Ф. 16. Оп. 465. Спр. 4791. Арк. 28.

А. Кристер народився в Києві 30 жовтня 1886 року у сім'ї знаного київського купця німецького походження. Онук Вільгельма Кристера, засновника садівницького господарства, сучасного квітково-декоративного господарства «Троянда» і ландшафтного парку «Кристерова гірка»¹². Після закінчення в 1904 р. 3-ї Київської гімназії вступив на фізико-математичний факультет Київського університету Св. Володимира. Провчившись 2 роки, перевівся на юридичний факультет університету і у 1912 році його успішно закінчив. А 31 травня цього року вже отримав диплом 1-го ступеня¹³. За пропозицією попечителя Київського навчального округу від 28 вересня 1913 року за № 97928/5864, був залишений при Університеті Св. Володимира для підготовки до професорського звання по кафедрі цивільного права та судочинства. Через чотири роки, 8 червня 1917 року його допущено до читання лекцій як приват-доцент по кафедрі цивільного права та судочинства¹⁴. У 1919 році призначений секретарем юридичного факультету університету, також викладав у Київському юридичному інституті на посаді приват-доцента, Київському комерційному інституті та Вищих жіночих курсах у Києві.

До складу спеціальної Комісії з вивчення звичаєвого (народного) права А. Кристер увійшов у середині 1921 року в якості помічника керівника. Після від'їзду за кордон її керманіча В. Синайського у жовтні 1922 року – очолив Комісію. Надалі, після обрання академіком на кафедру звичаєвого права України О. Малиновського за А. Кристером залишилася посада «керівничого над працями комісії». При цьому всі старі члени Комісії на чолі з А. Кристером утворили в комісії секцію цивільного права.

У 1926 році А. Кристер очолив секцію приватного права Комісії Всеукраїнської академії наук (ВУАН) для вивчення звичаєвого права України, а з жовтня 1927 року – також створену з його ініціативи Комісію для вивчення вже радянського права. У 1930 році останню було перейменовано в Комісію для вивчення радянського права і будівництва, яка входила до Соціально-економічного відділу ВУАН. До її першого складу увійшли В. Карпека, М. Мітіліно, М. Товстоліс та ін.¹⁵ Спочатку передбачалось вивчення радянського цивільного права в цілому, але згодом відбулось переформатування у секцію цивільного права, кримінального права та земельного права. З 1929 року також було створено спеціальні секції: з обговорення засад Земельного кодексу та адміністративного права. Загалом, перед Комісією ставилися завдання з наступних напрямів: вивчення чинного радянського права, бібліографічна робота, розробка законотворчих проєктів, а також юридичне консультування державних структур. Таким чином Комісія забезпечувала певний науковий дискурс у створенні важливих кодифікаційних проєктів – цивільного, цивільно-процесуального, земельного та інших кодексів. Крім того, під керівництвом А. Кристера готувався проєкт господарського кодексу на зміну цивільного.

Серед іншого, правники готували бібліографічні огляди, статті для фахових часописів юридичного напрямку («Вісник радянської юстиції», «Червоне право») з окремих питань кримінального права, земельного законодавства та ін. Із початком згортання нової економічної політики і формуванням адміністративно-командної системи, Комісія вивчення радянського права і будівництва розпочала роботу над проблемами районування та діяльності органів влади в умовах колективізації сільськогосподарського виробництва та ін. Починаючи з 1930 року відбулися зміни кадрового складу Комісії в бік скорочення, влада позбувалася неблагонадійних працівників, інших репресувала. Науковців змушували працювати в ідеологічному контексті соціалістичної реконструкції й плановості, а найважливішою

---

¹² Усенко І.Б. Кристер Арнольд Едмундович. *Енциклопедія історії України : У 10 томах*. Т.5 : Кон-Кю. ; редкол. : В.А. Смолій (гол.) та ін. Київ : Наук. Думка, 2008. С. 396.

¹³ ДАК. Ф. 16. Оп. 465. Спр. 4791. Арк. 26.

¹⁴ ДАК. Ф. 16. Оп. 465. Спр. 4791. Арк. 28.

¹⁵ Усенко І.Б. Юридична академічна наука у 1918–1941 роках. *Академічна юридична думка ; уклад. : І.Б. Усенко, Т.І. Бондарук / за ред. Ю.С. Шемшученка*. Київ : Ін-Юре, 1998. 503 с.

проблемою стали правові питання класової боротьби. Відповідно до такої ситуації і зменшувалися наукові дослідження справді правничого характеру.

А. Кристер одночасно працював у Київському інституті народного господарства: професор (1921–1930), завідувач правничого семінару (1923–1924), декан правничого факультету (1925–1928), проректор з навчальної частини (1925–1927)¹⁶. Викладав курси цивільного права, цивільного процесу, міжнародного приватного права.

Учений багаторазово виступав з науковими доповідями на численних академічних зібраннях. Серед опублікованих праць А. Кристера наступні: «Головне майно і приналежності. Вчення про речі з погляду догми та історії цивільного права» (1912), «Завдання вивчення історії римського права. Вступна лекція» (1917), «Три ступені правоутворення» (1925), «Приналежності та складові частини речей в історії російського та українського права» (1926), «До питання про вивчення народного права України» (1928) та ін.

А. Кристер був звільнений у липні 1933 році з ВУАН «за саботаж» у науковій роботі та Київського інституту народного господарства у зв'язку з ліквідацією юридичного факультету. Після звільнення А. Кристера з Академії, остаточно припинив свою роботу і очолюваний ним цивілістичний семінар, заснований ще у 1921 році В. Синайським. На думку сучасних дослідників, діяльність Комісій, які очолював або в роботі яких брав активну участь А. Кристер, починаючи від часу заснування ВУАН і до середини 1930-х років – це був найбільш продуктивний період розвитку академічних юридичних досліджень. Крім того, зарубіжні вчені цей час назвали «золотим віком української юридичної науки»¹⁷. Про справжню причину звільнення А. Кристера можна зробити висновки з інформації 1929 року щодо діяльності Київського юридичного товариства, членом якого був А. Кристер, опублікованій в друкованому органі НКЮ УСРР «Червоне право». Йдеться про спрямування товариства у русло «культмасової» роботи¹⁸. Остання, направлена згори у царину юриспруденції, дісталася згодом і до ВУАН.

З 1934 року А. Кристер працював юрисконсультантом «Укрцивільбуду» Наркомату комунального господарства УСРР, а з 1936 – старшим консультантом Державного Арбітражу при РНК УСРР. Водночас, з 1934 року працює на посаді наукового співробітника сектору медичного законодавства Інституту охорони здоров'я.

А. Кристера арештували 10 лютого 1937 року співробітники IV-го відділу УДБ НКВС УРСР та доправили до Тюрпода УДБ НКВС УРСР (Жовтневий палац). Постанову від 9 лютого 1937 року про арешт А. Кристера підписав правник – прокурор Київського військового округу, диввоєнюрисст Є. Перфільєв¹⁹, якого згодом розстріляють за сфабрикованою НКВС справою. Є. Перфільєв звинуватили у шпигунстві на користь Англії, А. Кристера – Німеччини...

В обвинувачуваному висновку від 21 жовтня 1937 року слідчі НКВС занотували фальшовані звинувачення проти А. Кристера, зокрема, щодо його вербування у 1923 році професором Ф. Ернстом та колишнім власником канцелярської крамниці К. Шепе²⁰. За вигадками НКВС, А. Кристер, проводив розвідувальну роботу у науково-дослідних інститутах АН УРСР, працював над встановленням організаційного і політичного блоку української націоналістичної організації з німецькою контрреволюційною організацією та ін. Зазначалося, що мав зв'язки з Грушевським, Єфремовим, Миколенком, Борисенком, яким у 1933 році передав завдання германської розвідки щодо підготовки диверсії в наукових закладах, діяльність яких була пов'язана з обороною країни²¹. Наприкінці обвинувачуваного висновку

¹⁶ Винниченко І., Винниченко Р. Німці в історії Київського університету (XIX –половина XX ст.). Київ : Геопринт, 2009. 420 с.

¹⁷ Академічна юридична думка / уклад. : І.Б. Усенко, Т.І. Бондарчук та ін. Київ : ІнЮре, 1998. С. 53.

¹⁸ Устинівська Т. «Ворог народу» з Володарки. *Голос Володарщини*. 2006. 23 травня.

¹⁹ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 49819. Арк. 125.

²⁰ ЦДАК. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 1409. Арк. 105.

²¹ Там само.

зазначено, що заарештований А. Кристер визнав себе винним повністю, а також його вина доводиться свідченнями учасників організації. Отже, за матеріалами сфальшованого слідства, А. Кристер одночасно був учасником антирадянської української націоналістичної організації та агентом німецької розвідки. Йому висунули звинувачення за ст.ст.54-1а та 54-11 КК УРСР, справу передали на розгляд суду Військової колегії Верховного суду СРСР у порядку закону від 1 грудня 1934 року. Виїзна сесія, яка працювала у приміщенні НКВС УРСР, тобто Жовтневому палаці, 23 жовтня 1937 року під головуванням диввоснюриста А. Орлова винесла вирок – розстріл...

Згідно з довідкою 1-го спецвідділу НКВС СРСР, А. Кристера розстріляли наступного дня – 24 жовтня 1937 року у Києві. Таємно похований на спецділянці НКВС УРСР у Биківнянському лісі. А. Кристера реабілітовано 10 лютого 1959 року.

Дослідження злочинів репресивно-каральної системи СРСР підтверджує її функціональність на основі регіональних і соціальних чинників. Ретельно підготувавшись, з середини 1930-х років режим активізував злочинну діяльність, свідченням якої на Київщині є захоронення у Биківнянському лісі. Репресії поглинули кращих представників усіх категорій населення країни. Сталінський режим ліквідував рештки правосуддя, уможлививши масові репресії, спрямовані на фізичне винищення громадян. У таких умовах правники ставали зайвими, небезпечними і тому підлягали ліквідації в першу чергу. Підтвердженням є архівно-слідчі справи, які розкривають фальшування судових процесів, зокрема справа професора А. Кристера. Під час Великого терору було винищено українську академічну правничу школу разом з її засновниками, як і в багатьох інших напрямках вітчизняної науки.

Підсумовуючи, зауважимо про необхідність подальших досліджень особливостей здійснення радянською владою масових репресій у 30-х роках минулого століття, їх передумов та наслідків. Скоєно злочини проти громадян власної держави, проти людей різних професій, віросповідань, національностей... Це важливо для розуміння механізмів підміни демократії тоталітаризмом, системи права – певною «доцільністю». І це неабияк актуально на сучасному етапі розвитку українського суспільства і світу в цілому.

Olga Skus

THROUGH THE PRISM OF TERROR. THE BYKIVNIA MARTYROLOGY: LAWYER KRYSTER ARNOLD HERMANOVYCH

Abstract: The publication focuses on the main moments of the history of Soviet repressions against the Ukrainian people during the 1930s. The emphasis has been placed on the research relevance of the specifics of committing criminal acts by the party nomenklatura against its own citizens. The aim is to rethink historical events, their personification, honoring the memory of victims, including those buried in the Bykivnia forest. The characteristic features of preconditions and implementation of terror, which include planning and a mass character, falsification of accusations, secrecy of justice, the use of tortures, etc. have been highlighted. On the example of an archival-investigative falsified case of a repressed lawyer A. Kryster it has been shown that after the liquidation of justice and its scientific basis, crimes of the authorities against own people became possible, the initiators and perpetrators of which still remain unpunished.

A. Kryster began his career as a substitute high school teacher at the Department of Civil Law and Judiciary at the Kyiv University of St. Volodymyr. He worked in a special Commission for the study of customary (people's) law, later headed the section of private law of the Commission of the All-Ukrainian Academy of Sciences for the study of customary law of Ukraine and the Commission for the study of Soviet law. He was successfully involved in the current Soviet law, the development of legislative projects, as well as giving legal advice to government agencies. Together with colleagues, they formulated the appropriate scientific discourse in the process of creation of important codification projects – civil, civil procedure, land and other codes of the Ukrainian republic. Professor A. Kryster also carried out educational activities at the Kyiv Institute of National Economy, prepared

a number of valuable scientific papers. In 1937 he was accused of a falsified case and shot in the Bykivnia Forest. He was rehabilitated in February in 1959.

Key words: A. Kryster, political repressions, Bolshevik government, mass extermination of population.

Скус Ольга Володимирівна,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України
Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини
20301, Умань, вул. Незалежності, 74
sohav2018@gmail.com